

Ο Εμμανουήλ Κριαράς ως μελετητής της δημώδους μεσαιωνικής και αναγεννησιακής λογοτεχνίας

ΤΙΜΗ ΣΤΟΝ ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑ

Το όνομα του Εμμανουήλ Κριαρά το συνάντησα για πρώτη φορά να αναφέρεται στο βιβλίο του δασκάλου μου Μανόλη Χατζηγιακουμή «Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα». ¹ Ήταν το δώρο του (και μαζί το κατευοδίο του) για την εγγραφή μου στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας. Τον Κριαρά τον γνώρισα τον Σεπτέμβριο του 1981, όταν ενθαρρυσμένος από τον αείμνηστο δάσκαλό μου Νικόλαο Παναγιωτάκη πήρα μέρος στις εργασίες του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου στον Άγιο Νικόλαο. Ήμουν τότε στο τελευταίο έτος των προπτυχιακών σπουδών μου και στο μεταξύ είχα μελετήσει το έργο του ετοιμάζοντας την «Κριτική βιβλιογραφία του Κρητικού Θεάτρου (1965-1979)». Τις σκέψεις και τις απορίες μου για ζητήματα του Κρητικού Θεάτρου πήρα το θάρρος να τις εκθέσω στον ίδιο στη διάρκεια μιας προγραμματισμένης επίσκεψής μας στον ερειπιώνα της Ζάκρου· μια συζήτηση που διατηρώ πάντα φρέσκια στη μνήμη μου. Εκτοτε οι συναντήσεις μας πύκνωσαν, κυρίως με την ευκαιρία Συνεδρίων στην Κρήτη και τη Θεσσαλονίκη, με πιο πρόσφατες εκείνες στους Βαρβάρους και στα Ανώγεια, τον Ιούλιο του 2001. Ευεργετημένος κ' εγώ από την προσήνεια, τη σοφία και την απλόχερη προσφορά του περνώ στο κύριο μέρος της ομιλίας μου.

Από το 1879 που ο Κωνσταντίνος Σάθας δημοσίευσε σε έναν τόμο τα τέσσερα από τα πέντε γνωστά τότε έργα του Κρητικού Θεάτρου, ² ώς το 1968 που ο Εμμανουήλ Κριαράς κυκλοφόρησε τον πρώτο τόμο του «Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669)», ³ η έρευνα της δημώδους βυζαντινής, της μεταβυζαντινής και της κρητικής λογοτεχνίας επικεντρώθηκε σε ζητήματα φιλολογικού και γραμματολογικού περιεχομένου. Στο χρονικό αυτό διάστημα είδαν το φως της δημοσιότητας μικρότερης ή μεγαλύτερης πνοής εργασίες που απέβλεπαν στη συναγωγή και την απογραφή του πάσης φύσεως γραμματειακού υλικού, στην έκδοση των λογοτεχνικών έργων και στη διόρθωση όσων από αυτά είχαν δημοσιευτεί πλημμελώς ή στην ετοιμασία νέων εγχυρότερων εκδόσεων. Η αναγνώριση των εσφαλμένων χωρίων στηριζόταν στην προσεκτική εξέταση των γραφών που παρείχαν τα κρι-

τικά υπομνήματα των εκδόσεων και η διόρθωσή τους οφειλόταν στο γλωσσικό αισθητήριο και το κριτικό δαιμόνιο του φιλόλογου. Οι έρευνες για τον εντοπισμό των προτύπων και των πηγών των έργων της παλαιότερης γραμματείας μας προσήλκυσαν το ενδιαφέρον των μελετητών, στην προσπάθειά τους να σταθμίσουν τις επιδράσεις που ασκήθηκαν στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδιοπροσωπίας μας. Χρειάστηκε όμως να περάσει αρκετός καιρός για να αρχίσει η συστηματική διερεύνηση των ιστορικών παραγόντων που οδήγησαν στο πρωτοφανέρωμα της λογοτεχνίας μας και υποστήριξαν τη γρήγορη καρποφορία της. Η μετατόπιση της έρευνας σε ένα τόσο νευραλγικό πεδίο προϋπέθετε την ικανοποιητική αντιμετώπιση πολλών άλλων καιρίων ζητημάτων που συνδέονται όχι μόνο με τη χαρτογράφηση της γραμματείας μας αλλά και με την αποτελεσματική οργάνωση του επιστημονικού χώρου, ένα αίτημα που παρά τις σημαντικές προσπάθειες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια απαιτεί ακόμη την ιδιαίτερη προσοχή μας.

Ο Εμμανουήλ Κριαράς (1906 -), από το 1939 διευθυντής του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών και από το 1950 καθηγητής της μεσαιωνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ως το 1968,⁴ οπότε απολύθηκε από το καθεστώς της δικτατορίας για τις πολιτικές του ιδέες και την αντιστασιακή του δράση, υπήρξε ένας από τους ακούραστους εργάτες των μεσαιωνικών σπουδών στη χώρα μας, ο οποίος με το επιβλητικό σε όγκο και σε ποιότητα ερευνητικό, διδακτικό και συγγραφικό έργο του συνέβαλε όσο ελάχιστοι στη μελέτη και στην ανάδειξη της παλαιότερης λογοτεχνίας μας σε μια από τις πιο λαμπρές εκδηλώσεις του νεοελληνικού πολιτισμού. Το συγγραφικό έργο του περιλαμβάνει αυτοτελή βιβλία και μελέτες δημοσιευμένες σε επιστημονικά περιοδικά, Πρακτικά Συνεδρίων και αφιερωματικούς τόμους, και είναι απαραίτητο ανάγνωσμα σε όποιον αποφασίσει να ανοιχτεί στο αχανές και σκοτεινό πέλαγος της πρώιμης λογοτεχνίας μας. Η πολυσέλιδη Εργογραφία του⁵ περιλαμβάνει πέντε βιβλία και 136 μελέτες μικρής ή μεγάλης έκτασης που καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα αναζητήσεων στη μεσαιωνική γραμματεία μας: γλωσσικές, σημασιολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις, έρευνα των πηγών, εντοπισμός και περιγραφή νέων πηγών και κριτική έκδοση των λογοτεχνικών έργων επί τη βάση της σωζόμενης παράδοσής τους. Από τον ορίζοντα των αναζητήσεων του δεν λείπει και η ροπή προς τη σύνθεση με την αποτίμηση της γραμματείας αυτής και την περιοδολόγησή της. Με πρωτοβουλία του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης οι κυριότερες δημοσιεύσεις του ανατυπώθηκαν το 1988 σε δύο τόμους (1222 σελίδες) με τίτλο «Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα».⁶ Συνολικά: πέντε βιβλία, δύο τόμοι με σύμμεικτα και οι 14 τόμοι του «Λεξικού» του συνθέτουν τον καρπό του μόχθου του χαλ-

κέντερου επιστήμονα και δασκάλου και αποτελούν απτή έκφραση της αγάπης του προς την ελληνική γλώσσα και γραμματεία των νεότερων χρόνων και αψευδή μάρτυρα της προσφοράς του στην πρόοδο των μεσαιωνικών σπουδών στον τόπο μας.

Πώς προέκυψαν όλα αυτά; Στο έργο του αναγνωρίζει κανείς τον στέρεο φιλολογικό εξοπλισμό που απέκτησε χάρη στη μαθητεία του κοντά σε φωτισμένους δασκάλους της γλώσσας και της λογοτεχνίας μας, τον Εμμανουήλ Γενεράλι (1860-1942) και τον Ιωάννη Μοσχόπουλο στα Χανιά, τον Κωνσταντίνο Άμαντο (1874-1960), τον Σωκράτη Κουγέα (1876-1966) και τον Νίκο Βέη (1883-1958) στην Αθήνα, και στη γόνιμη συναναστροφή του με φίλους και αργότερα συναδέλφους του στη Θεσσαλονίκη, τον Στέλιο Καψωμένο (1907-1978) και τον Νίκο Ανδριώτη (1905-1976), προσωπικότητες που του εμπέδωσαν την αυστηρότητα και την πειθαρχία στη μελέτη των κειμένων. Η μύησή του στη λεξικογραφία έγινε στο Μόναχο το 1930 από τον August Heisenberg, ενώ η στροφή και οι επιδόσεις του στη συγκριτική φιλολογία οφείλονται στην παρισινή του εμπειρία (1945-1948) κοντά στον καθηγητή Paul van Tieghem και τον διάδοχό του στη Σορβόνη Jean-Marie Carré, τους ωριμότερους τότε εκφραστές της στην Ευρώπη.⁷ Αν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η νεοελληνική φιλολογία πάλευε για τη χαρτογράφηση των ορίων της και για την αναγνώριση της αυτονομίας της, η ανάγκη αυτή ήταν περισσότερο απαραίτητη για τις μεσαιωνικές σπουδές μας, δηλ. για εκείνη τη γραμματειακή ενότητα η οποία, όντας το αποπαιδί της βυζαντινής φιλολογίας και ο μεγάλος άγνωστος της νεότερης φιλολογίας μας, στο μεταίχμιο δύο κόσμων, φαινόταν σαν να μην ανήκει πουθενά. Το 1925 ο Κριαράς γνωρίζει τον Γιάννη Ψυχάρη (1854-1929) στα Χανιά και συνδέεται με το κίνημα του δημοτικισμού, μια στάση ζωής που έθετε στο επίκεντρο κάθε δημιουργικής προσπάθειας τις ζωντανές δυνάμεις του Νέου Ελληνισμού και προσδοκούσε την αναγέννησή του. Ακολουθώντας τα βήματα του μεγάλου δασκάλου⁸ δόθηκε και ο ίδιος στη μελέτη της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας και ειδικότερα της κρητικής λογοτεχνίας, γιατί η επαφή αυτή «όχι μόνο του γεννούσε αισθήματα θαυμασμού προς μιαν αναγεννώμενη λογοτεχνία, αλλά και παρείχε ένα λαμπρό μάθημα δημοτικισμού και ζωντανίας σε νέους που ξεκινούσαν τη φιλολογική και δημοτικιστική τους σταδιοδρομία».⁹

Πραγματικά, η συμβολή του Κριαρά στη μελέτη των μεσαιωνικών γραμμάτων μας έγκειται στο ότι ανάλωσε τις δυνάμεις του στη συστηματική απογραφή του λεξιλογικού πλούτου μιας τεράστιας σε όγκο και σημασία γραμματείας καθώς και στην εξέταση πολλών ειδικών ζητημάτων που απασχόλησαν την επιστημονική κοινότητα στα χρόνια πριν και μετά τον Πόλεμο, όπως: α) πώς πρέπει να εκδίδουμε τα έργα της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, β) ποιες είναι οι σχέσεις των ποιητών

μας με τους λογοτεχνικούς τους προγόνους και με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, και γ) ποιος είναι ο χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας, αυτής της κορυφαίας, χωρίς αμφιβολία, εκδήλωσης στην ιστορία της λογοτεχνίας μας. Και έχει, στο σημείο αυτό, νομίζω, ξεχωριστή σημασία να θυμίσουμε ότι σε πραγματεύσεις και αναστοχαστικούς απολογισμούς σαν κι αυτόν εκείνο που πρέπει να βαραίνει περισσότερο στην κρίση μας δεν είναι τόσο η αλάνθαστη στόχευση του μελετητή κατευθείαν στην καρδιά του προβλήματος, όσο ο διάλογος που προκάλεσε και η επίδραση που ο λόγος του άσκησε στην εξελικτική πορεία της επιστήμης μας.

Α) Από τα πρώτα του κιόλας μελετήματα στη δεκαετία του '30 ο Κριαράς ασχολήθηκε με τη φιλολογική κριτική κειμένων που είχαν στο μεταξύ εκδοθεί, με τη διατύπωση γλωσσικών και ερμηνευτικών παρατηρήσεων και με την αποκατάσταση σφαλερών χωρίων, και το 1940 με την κριτική έκδοση του «Γύπαρη», ενός θεατρικού έργου που χάρη στην ανακάλυψη ενός ακόμη χειρογράφου (συλλογή Μάριου Δαπέργολα) θα αποδειχθεί ότι ήταν και αυτό έργο του Γεωργίου Χορτάτση.¹⁰ Την ίδια χρονιά, στην «Επετηρίδα του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών», που διηύθυνε, δημοσίευσε τη «Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδη» του Ιωάννη Πικατόρου, και 15 χρόνια αργότερα, το 1955, επιμελήθηκε την έκδοση των τεσσάρων από τις πέντε γνωστές δημώδεις ερωτικές μυθιστορίες της υστεροβυζαντινής εποχής σύμφωνα με τις αρχές της κριτικής του κειμένου που εφάρμοζαν με περισσή φροντίδα και γνώση οι εκδότες της αρχαίας και της βυζαντινής γραμματείας.¹¹ Για τον «Καλλίμαχο» και τον «Βέλθανδρο» ο Κριαράς στηρίζεται στο μοναδικό χειρόγραφο που τα παραδίδει, για τον «Φλώριο» και τον «Ιμπέριο», σε περισσότερα χειρόγραφα, γραμμένα ένα και περισσότερους αιώνες ύστερα από την αρχική γραφή των έργων, και επικουρικά ενσωματώνει πολλές εύστοχες διορθώσεις που είχαν προτείνει παλαιότεροι μελετητές και εκδότες τους. Οι εκδοτικές αυτές επιλογές του καταδεικνυαν με πόση προσοχή και νηφαλιότητα έπρεπε να εξεταστούν κείμενα σαν και αυτά, με ταραγμένη χειρόγραφη ιστορία, και μας προσέφεραν μια εμπειρία εκ διαμέτρου αντίθετη από την τολμηρή και μάλλον ανορθόδοξη μέθοδο που είχε εφαρμόσει ο Αντώνιος Σιγάλας στην έκδοση αποσπασμάτων από τον «Λίβιστρο» και τον «Βέλθανδρο», επιδιώκοντας να αποκαταστήσει το κείμενο στην αρχική του διατύπωση.¹² Φυσικά, όπως απέδειξε η μελέτη των δημωδών κειμένων τα επόμενα χρόνια και η γνώση που συσσωρεύθηκε από την εκδοτική θεωρία και πράξη των ρομανικών λογοτεχνιών (προέκταση των οποίων είναι και η ελληνική), η μέθοδος έκδοσης ενός έργου δεν είναι δοσμένη εκ των προτέρων, αλλά εξαρτάται από πολλούς και ποικίλους παράγοντες, όπως από τον αριθμό και την ταυτότητα των χειρογράφων

που παραδίδουν το έργο, από τη γλωσσική και υφολογική σύσταση του κειμένου που παραδίδει καθένα χειρόγραφο χωριστά, από την εσωτερική κριτική του κειμένου, την αντίληψη του (αντι)γραφέα για τον ρυθμό και τη στιχουργία κ.ά.π. Οι δημώδεις ερωτικές μυθιστορίες είναι κείμενα ρευστά, που δέχτηκαν αλλαγές μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης στη γλώσσα, τη μορφή και το περιεχόμενό τους ανάλογα με τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα του τόπου υποδοχής τους, με το κοινό και τις μορφωτικές και αισθητικές καταβολές του γραφέα-διασκευαστή τους. Η ευσυνειδήτη εφαρμογή της παραδοσιακής κριτικής των κειμένων από τον Κριαρά με την ανάμειξη των κειμένων διαφόρων μαρτύρων και τη δημιουργία μιας καινούργιας διασκευής (στον «Φλώριο» και τον «Ιμπέριο») μας βοήθησε να συνειδητοποιήσουμε τις αρετές αλλά και τις αδυναμίες της μεθόδου αυτής, να προχωρήσουμε στην εξαντλητική κωδικολογική, παλαιογραφική και γλωσσική μελέτη των χειρογράφων της δημώδους βυζαντινής, μεταβυζαντινής και αναγεννησιακής λογοτεχνίας μας και να διατυπώσουμε μεθοδολογικά αρτιότερες εκδοτικές προτάσεις.¹³ Σήμερα δείχνουμε απόλυτο σεβασμό στα διαφορετικά κείμενα της χειρόγραφης και έντυπης παράδοσης ενός έργου και δεν επιδιώκουμε τη δημιουργία ενός κειμένου (αλλά ιστορικά ανύπαρκτου) με τη σύμμιξη των διαφόρων μαρτύρων του.

Β) Χάρη στον Κριαρά συνειδητοποιήσαμε ακόμη την τεράστια σημασία που έχουν οι συγκριτολογικές έρευνες στον χώρο, γενικότερα, της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οι έρευνές του για τις πηγές του «Ερωτοκρίτου», του αριστουργήματος της κρητικής λογοτεχνίας που συνδέθηκε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα με τη γέννηση του ενδιαφέροντος για τη συγκριτική φιλολογία στη χώρα μας,¹⁴ φαίνεται να συμπίπτουν χρονικά με την ανακάλυψη του ξένου προτύπου του έργου από τον Ρουμάνο Nicolai Cartoian το 1935¹⁵ και αγκάλιασαν ολόκληρο το πλέγμα των πιθανών διακειμενικών σχέσεων του με την ελληνική και ξενόγλωσση γραμματεία. Το 1938 ο Κριαράς περιέλαβε τα πορίσματά του στα «Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου», ένα βιβλίο που υπέβαλε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας ως διατριβή με εισηγητή τον Νίκο Βέη, και το οποίο αποτελεί την πρώτη, αν δεν σφάλλω, μελέτη συγκριτικής φιλολογίας που ενέκρινε ως διδακτορική διατριβή ελληνικό πανεπιστήμιο.¹⁶ Αν η σπασμωδικότητα της επιστήμης μας είχε καταστήσει επί 70 περίπου χρόνια αδρανή την επισήμανση του απώτερου γαλλικού προτύπου του «Ερωτοκρίτου» από τον ηπειρώτη λόγιο Χριστόφορο Φιλητά,¹⁷ οι μελέτες αυτές του Cartoian και του Κριαρά δημιούργησαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ταχεία ανάπτυξη των ερωτοκρίτειων σπουδών. Είχε βεβαίως προηγηθεί η μνημειώδης κριτική έκδοση του έργου από τον Στέφανο Ξανθουδίδη το 1915. Στον Κριαρά οφείλουμε επίσης το πρώτο εγχείρημα συγκριτικής εξέτασης της ποιμενικής ποίησης

και δραματουργίας της Αναγέννησης με την ελληνική (κρητική) αντίστοιχή της. Αν και από την έρευνα εκείνη που σχεδόν μονοπωλεί την Εισαγωγή του «Γύπαρη» ο Κριαράς δεν κατάφερε να υποδείξει το ακριβές ιταλικό πρότυπο του κρητικού έργου (και το θέμα, παρά τις μεταγενέστερες προσπάθειες άλλων διαπρεπών μελετητών, εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό), όμως μας βοήθησε να κατανοήσουμε τους όρους της ποιητικής τέχνης της Αναγέννησης. Το θαυμαστό παιχνίδι της διακειμενικότητας που διαπερνά την αναγεννησιακή λογοτεχνία και μας αποκαλύπτει με τον πιο απτό τρόπο πώς ο ποιητής εργαζόταν για τη σύνθεση του έργου του, και, ταυτόχρονα, πώς ενέπλεκε το καλλιεργημένο κοινό του στη δίνη της αναγνωστικής και αισθητικής του πρότασης, διακρίνεται πίσω από τον ερευνητικό μόχθο του Κριαρά, ενώ επιχειρεί να συγκρίνει διαδοχικά τον «Γύπαρη» με τα ομοειδή έργα του Jacopo Sannazaro, του Torquato Tasso, του Giambattista Guarini, του Antonio Ongaro, του Andrea Calmo και του Αντωνίου Πάνδημου. Την ίδια ακριβώς γνώση και εμπειρία αποκομίζουμε όταν παρατηρήσουμε τον θεματικό ορίζοντα της διδακτορικής διατριβής του. Αν τελικά η ιταλική εκδοχή του «Paris et Vienne» του Pierre de La Cypède (εξαιρετικά περίπλοκη και πολύμορφη στο άπλωμά της, που ξεκαθάρισε μόλις το 1982 με τη μονογραφία του Γιάννη Μαυρομάτη¹⁸) κέρδισε δικαιωματικά την προτίμησή μας έναντι της γαλλικής αρχέτυπής της, τα υπόλοιπα κεφάλαια της διατριβής του, όπου ο Κριαράς εξετάζει τις δευτερεύουσες, ελληνικές και ιταλικές, πηγές του «Ερωτοκρίτου» πλάι στα νεοελληνικά παραμύθια και τη δημοτική ποίηση, μας οδήγησαν αναπότρεπτα στη διατύπωση ενός άλλου *precepti aurei* της ποιητικής δημιουργίας με απόλυτη ισχύ στην παλαιότερη λογοτεχνία μας, την αρχή της πολλαπλότητας των πηγών.¹⁹

Γ) Επιστέγασμα των αναζητήσεών του στην κρητική λογοτεχνία της ακμής ήταν και οι έρευνές του για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της και των συνθηκών που προκάλεσαν το λαμπρό αυτό πολιτισμικό φαινόμενο, ανάλογο του οποίου δεν θα ξαναδούμε στην ελληνική Ανατολή. Το πρόβλημα απασχολούσε την ιστορικο-φιλολογική έρευνα από τις αρχές του αιώνα, αν κρίνουμε από τις εργασίες του Ξανθουδίδη, του Λίνου Πολίτη, του Ν. Β. Τωμαδάκη, του Μ. Ι. Μανούσακα και του Στυλιανού Αλεξίου που δημοσιεύτηκαν πριν ή μετά τον Πόλεμο. Για τον Κριαρά ο όρος «μεσαιωνικός» κάλυπτε ένα ευρύ χρονικό διάστημα στη γραμματεία μας από τον 12ο ως τον 18ο αιώνα, εφόσον τα έργα της περιόδου αυτής είναι γραμμένα σε γλώσσα λαϊκή ή λαϊκότροπη και η θεματική τους επηρεάζεται διαρκώς από την περιρρέουσα βυζαντινή παράδοση, ακόμη και μετά την οριστική πτώση του αυτοκρατορικού κέντρου. Ειδικότερα, η εστίαση της προσοχής του αποκλειστικά στη γλώσσα και στο «έκδηλα λαϊκό» ύφος της κρητικής λογοτεχνίας, μια

άποψη που προερχόταν από τη στράτευσή του στην υπόθεση του δημοτικισμού και όχι από τη γλωσσική υφή των έργων, τον οδηγούσε στην υπερτόνιση του λαϊκού χαρακτήρα τους, αλλά η εκτίμηση αυτή δεν συμφωνούσε με τις ιστορικές, κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες γέννησης και διαμόρφωσης του κρητικού πολιτισμού της Αναγέννησης. Η σημαντική ύφεση στην παραγωγή νέων λογοτεχνικών έργων, που παρατηρείται στα μέσα του 16ου αιώνα,²⁰ έπαιξε ασφαλώς καταλυτικό ρόλο στη ριζική αναθεώρηση του αισθητικού και λογοτεχνικού ορίζοντα των Κρητικών, χάρη στη διάδοση του γραπτού και ιδίως του έντυπου λόγου σε μια κοινωνία σαν τη βενετοκρητική, καταστατικά δίγλωσση και πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά σε άμεση επαφή και εξάρτηση από την Ιταλία. Η μορφική τελειότητα και η μέχρι επιτηδεύσεως έντεχνη καλλιέργεια του ύφους των κρητικών έργων του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα σε συνδυασμό με τη συνειδητή απόρριψη της δημώδους γλώσσας και ύφους και με την υιοθέτηση του τοπικού ιδιώματος ως γλώσσας της λογοτεχνίας,²¹ η σοφή αφομοίωση της λογοτεχνικής ύλης που αντλείται σχεδόν αποκλειστικά από τη σύγχρονη ιταλική λογοτεχνία, και ο τρόπος με τον οποίον οι ποιητές βλέπουν τον κόσμο και τον άνθρωπο, είναι χαρακτηριστικά ξένα προς τους αισθητικούς και καλλιτεχνικούς προσανατολισμούς της μεσαιωνικής λογοτεχνίας. Στην προσωπική, επώνυμη ή ανώνυμη, κρητική λογοτεχνία το λαϊκό ή λαϊκότροπο στοιχείο απουσιάζει, όπως έχει υποχωρήσει αισθητά ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα και η επίδραση της βυζαντινής παράδοσης. Η θεατρική παραγωγή στην Κρήτη του 16ου και 17ου αιώνα, παντελώς άγνωστη στην προηγούμενη περίοδο, δεν οφείλεται στην αναγκαστική επαφή των κατοίκων με την πνευματική ζωή της Ιταλίας,²² αλλά ήταν ο ώριμος καρπός των αμφίδρομων πολιτισμικών ανταλλαγών που ανέπτυξε η θαλερή αστική κοινωνία της με τον βενετικό κόσμο της ύστερης Αναγέννησης. Ότι τα πράγματα είχαν έτσι, δεν άργησε να φανεί. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η προσεκτική επανεκτίμηση των ιστορικών και γραμματολογικών δεδομένων και οι συστηματικές συγκριτολογικές αναζητήσεις στον χώρο της ιταλικής λογοτεχνίας ενισχύθηκαν με την εντατικοποίηση και τη διεθνοποίηση των νεοελληνικών σπουδών και απέδειξαν τον αναγεννησιακό και, για τα πλέον όψιμα έργα, τον μανιεριστικό χαρακτήρα της λογοτεχνίας και του πνευματικού πολιτισμού που άκμασε στην Κρήτη τον 16ο και 17ο αιώνα.

Η εκλογή του Κριαρά το 1950 στην έδρα της μεσαιωνικής (βυζαντινής) αντί στην έδρα της νεοελληνικής φιλολογίας, όπως επιθυμούσε, και ο δημόσιος επιστημονικός διάλογος που έκανε από τις σελίδες των «Κρητικών Χρονικών» με τον Στυλιανό Αλεξίου για τον μεσαιωνικό ή αναγεννησιακό χαρακτήρα της κρητικής λογοτεχνίας — υποδειγματικός για την ευπρέπεια του λόγου και τη νηφαλιότητα των επιχειρημάτων —,

κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, στάθηκαν για την επιστήμη μας δώρα σπάνια, γιατί τον οδήγησαν στην απόφαση να αφιερωθεί στη σύνταξη του «Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669)», της κορυφαίας προσφοράς του στις νεοελληνικές σπουδές και στο έθνος μας. Έχουν μιλήσει άλλοι πιο αρμόδιοι από μένα για τη σημασία του πολύτιμου αυτού έργου στην τεκμηρίωση της διαχρονικής ιστορίας της γλώσσας μας και για τη συμβολή του στη θεμελίωση των σπουδών μας. Δεν θα τα επαναλάβω. Θα σας θυμίσω μόνο ότι το Λεξικό καταρτίζεται με βάση τις ίδιες τις πρωτογενείς πηγές, ότι έχουν κυκλοφορήσει μέχρι τώρα 14 τόμοι (ώς το λήμμα «παραθήκη») και ότι στις πάνω από 7.000 πυκνοτυπωμένες σελίδες του απογράφεται ο λεξιλογικός πλούτος της γραμματείας μας από τον 12ο ως τον 18ο αιώνα. Πρόκειται για έργο επιβλητικό, έργο ενός ανθρώπου, το οποίο ξεκίνησε και προχωρεί παράλληλα και ταυτόχρονα με την καλλιέργεια των νεοελληνικών σπουδών αρδεύοντας αλλά και αντλώντας από τα καθημερινά επιτεύγματά τους.²³ Προγραμματίζονται ακόμη τέσσερις τόμοι για την περάτωσή του, ευθύνη την οποίαν ο Κριαράς εμπιστεύθηκε στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Η πρόσφατη (το 2001 και το 2003) κυκλοφορία των δύο τόμων της Επιτομής (του συντελεσμένου έργου) μας επιτρέπει να αισιοδοξούμε για τη γρήγορη έκβαση ενός εγχειρήματος που σφράγισε τη λεξικογραφική ιστορία της γλώσσας μας στον 20ό αιώνα.²⁴

Ας συνοψίσουμε: στους ανοιχτούς ερευνητικούς ορίζοντες του Εμμανουήλ Κριαρά συμπλέκεται η ιστορία της γλώσσας με την ιστορία των κειμενικών πραγματώσεών της, το ευρύτερο γραμματειακό με το στενότερο λογοτεχνικό σύστημα, ο διάλογος των δημιουργών με την έντεχνη παράδοση του καιρού και του τόπου τους. Πρόκειται για πεδία έρευνας που απαιτούν πνεύμα ανήσυχο και διεισδυτικό, διαρκή και απερίσπαστη εργασία και σπάνιο φιλολογικό εξοπλισμό. Ο Κριαράς ασχολήθηκε με τη μελέτη των κορυφαίων έργων της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, δείχνοντας όμως ανάλογο ενδιαφέρον έφερε στην επικαιρότητα και κείμενα που είτε είχαν στο μεταξύ μείνει για πολλά χρόνια στο περιθώριο της έρευνας ή απασχολούσαν μόνο τους ιστορικούς. Έτσι, δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι χωρίς την πολύχρονη συμβολή του στα μεσαιωνικά και νεοελληνικά γράμματα η φιλολογία μας θα ήταν φτωχότερη σε εμπειρία, σε διαπιστώσεις και σε επιτεύγματα. «Θυμούμαι», γράφει το 2001, «την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι κρητικές σπουδές το 1932, παρά την ουσιαστική θεμελίωσή τους με το έργο του αείμνηστου Στέφανου Ξανθουδίδα. Τότε πόσους μπορούσε κανείς να καταγράψει μελετητές της κρητικής λογοτεχνίας; Σήμερα αριθμούμε μακρά σειρά μελετητών της λογοτεχνίας αυτής».²⁵ Ο πρεσβύτερος σήμερα Κριαράς λάμπρυνε τις μεσαιωνικές σπουδές μας με το επιστημονικό του έργο και τις προίκισε ακριβά με το «Λεξικό» του και

τίμησε τον τόπο μας με την ενεργό συμμετοχή του στους γλωσσικούς και τους κοινωνικούς αγώνες σε καιρούς χαλεπούς. Για εμάς τους νέους φιλολόγους το έργο του είναι ένα από τα δυναμάρια της επιστήμης μας και ο ίδιος το φωτεινό παράδειγμα του λογίου που με την πολιτεία του έδειξε πώς πρέπει να στεκόμαστε στη ζωή για να κάνουμε τις γνώσεις ήθος και αρετή.

Σημειώσεις

- ¹ Βλ. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα. Συμβολή στη μελέτη και στην έκδοσή τους*. Α. Λίβιστρος - Καλλίμαχος - Βέλθανδρος, Αθήνα 1977.
- ² Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικόν Θέατρον ή συλλογή ανεκδότων και αγνώστων δραμάτων*, εν Βενετία 1879.
- ³ Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669)*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1968.
- ⁴ Βλ. Μ. Ι. Μανούσας, «Με τον Κριαρά στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας και στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *ANTI, Δεκαπενθήμερη Πολιτική και Πολιτιστική Επιθεώρηση*, περίοδος Β', τχ. 442 (Παρασκευή, 13 Ιουλίου 1990), σ. 58-60.
- ⁵ Βλ. Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Εργογραφία Εμμανουήλ Κριαρά*, Ηράκλειο 2001.
- ⁶ Βλ. Κριαράς, *Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία και γλώσσα*, τόμοι Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1988.
- ⁷ Βλ. Κριαράς, *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*, Θεσσαλονίκη 2001.
- ⁸ Βλ. Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες, αγώνες, ο άνθρωπος*, Αθήνα 1981.
- ⁹ Βλ. Κριαράς, *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*, σ. 109.
- ¹⁰ Βλ. Μπάμπη Οικονόμου, «Άγνωστο χειρόγραφο του Γύπαρη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 17 (1963) [τχ. 102, Ιούνιος 1963], σ. 516-528.
- ¹¹ Βλ. Ιωάννης Συκουτρής, «Κριτικά εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων», *Μελέται και άρθρα*, Αθήναι 1956, σ. 420-435.
- ¹² Βλ. Αντώνιος Σιγάλας, «Revision de la méthode de restitution du texte des romans démotiques byzantins», *Mélanges Henri Grégoire*, III, Βρυξέλλες 1952, σ. 365-410. Του ίδιου, «Το μυθιστόρημα του Βελθάνδρου και της Χρυσάντζας και η αποκατάστασή του», *Mélanges offerts à Octave et Melro Merlier*, II, Αθήνα 1953, σ. 355-377. Ο Σιγάλας προτείνει ένα κείμενο κατά μερικές δεκάδες στίχους λιγότερους από αυτούς που έσωζε η χειρόγραφη παράδοση των έργων αυτών.
- ¹³ Για μια εισαγωγή στα προβλήματα της σύγχρονης εκδοτικής θεωρίας βλ. D. C. Greetham, *Textual Scholarship. An Introduction*, New York & London 1994. Για το ελληνικό παράδειγμα βλ. Hans Eideneier - Ulrich Moennig - Νότης Τουφεξής (εκδ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημώδους γραμματείας*. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii

- Aevi IVa, Αμβούργο 28 - 31.1.1999, Ηράκλειο 2001.
- ¹⁴ Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Η συγκριτική φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30», *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Αθήνα 1994, σ. 281-291.
- ¹⁵ Βλ. N. Cartoian, «Le modèle français de l'*Erotokritos*, poème crétois du XVIIe siècle», *Revue de Littérature Comparée*, Avril-Juin 1936, σ. 265-293.
- ¹⁶ Βλ. Κριαράς, *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου*, Αθήνα 1938.
- ¹⁷ Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Η σπασμωδική επιστήμη και το πρότυπο του Ερωτοκρίτου», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 6 (1953), σ. 145-152 [= *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988].
- ¹⁸ Βλ. Γιάννης Μαυρομάτης, *Το πρότυπο του Ερωτοκρίτου*, Ιωάννινα 1982.
- ¹⁹ Βλ. *Ερωφίλη τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*. Επιμέλεια Στυλιανός Αλεξίου - Μάρθα Αποσκίτη, Αθήνα 1988, σ. 38.
- ²⁰ Βλ. A. F. van Gemert, «Οι χαμένες γενιές της Κρήτης», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τόμ. Β', Ρέθυμνο 1994, σ. 599-620.
- ²¹ Χάρη στην έκδοση άφθονου γλωσσικού υλικού από τα Αρχεία της Βενετίας δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε τη μεγάλη απόκλιση που υπάρχει ανάμεσα στο ιδίωμα της κρητικής υπαίθρου και στο υψηλό ύφος των έργων της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής.
- ²² Βλ. Κριαράς, «Ο λαϊκότροπος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας, οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή δημοτική παράδοση», *Κρητικά Χρονικά*, 7 (1953), σ. 298-314. Στυλιανός Αλεξίου, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά*, 8 (1954), σ. 76-108 [= *Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, Αθήνα 1985].
- ²³ Η κυκλοφορία νέων κριτικών εκδόσεων και η συστηματική έκδοση ιστορικών πηγών κυρίως από τα Αρχεία της Βενετίας, τις βιβλιοθήκες των μεγάλων μοναστικών κέντρων κ.ά. τροφοδότησαν το Λεξικό με πρόσθετο γλωσσικό υλικό.
- ²⁴ Βλ. Γ. Μ. Σηφάκης, «Ο Εμμανουήλ Κριαράς και το Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας», *ΑΝΤΙ, Δεκαπενθήμερη Πολιτική και Πολιτιστική Επιθεώρηση*, περίοδος Β', έτος 28ο, τχ. 742 (Παρασκευή, 13 Ιουλίου 2001), σ. 48-51.
- ²⁵ Περιέχεται στη Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης του Συνεδρίου: *Κρήτη και Ευρώπη: Συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, εκδοτική επιμέλεια Κωστής Ψυχογιός, Βαρβάροι Κρήτης 2001, σ. 392.